

JAROSŁAW MATWIEJUK

KSZTAŁTOWANIE NORMATYWNEGO SYSTEMU STOSUNKÓW PAŃSTWA DO ORGANIZACJI RELIGIJNYCH W ZWIĄZKU RADZIECKIM

Podstawy statusu prawnego organizacji religijnych¹ w Związku Radzieckim zostały stworzone w pierwszych latach funkcjonowania władzy bolszewickiej. Przyjęte wówczas rozwiązania normatywne w zasadzie przetrwały w niezmienionym stanie do końca istnienia państwa, czyli przez ponad siedemdziesiąt lat.

Generalną cechą charakterystyczną wszystkich uchwalanych i wydawanych w tym czasie aktów normatywnych, regulujących problematykę stosunku państwa do organizacji religijnych, było to, że służyły one realnym i faktycznym potrzebom społeczeństwa. Tworzone były jedynie w celu zrealizowania utopijnych założeń ideologicznych zawartych w dziełach twórców doktryny marksistowsko-leninowskiej, zakładającej likwidację religii i zbudowanie państwa nowego typu².

Władze rewolucyjne działały zdecydowanie i bardzo szybko. Niewątpliwie świadczyło to o pełnej determinacji nowej rewolucyjnej władzy i woli głębokiego przebudowania zastanego w państwie modelu stosunków wyznaniowych bez względu na koszty i skutki społeczne.

¹ W ustawodawstwie radzieckim nie funkcjonowały terminy: „kościół”, „związki wyznaniowe” oraz „związki religijne”. Prawodawca radziecki używał terminów „zrzeszenia religijne” i „organizacje religijne”.

² W konsekwencji także po to, aby realizować postanowienia i uchwały programowe zjazdów partii komunistycznej.

Kształtowanie radzieckiego systemu rozdziału kościoła i państwa³ – formalnie wprowadzonego dekretem Rady Komisarzy Ludowych z 23 stycznia 1918 r. o oddzieleniu kościoła od państwa i szkoły od kościoła⁴ – zostało zapoczątkowane w pierwszych dniach po wybuchu rewolucji październikowej. Praktycznie już do czasu wydania tego dekretu – na skutek aktywnej trzymiesięcznej działalności prawotwórczej kierowniczych organów rewolucyjnych – w sensie normatywnym zbudowano państwo świeckie. Taki system faktycznie powstał zatem przed wydaniem dekretu o rozdziale kościoła od państwa, który był w zasadzie jedynie formalnym akcentem, kończącym z jednej strony proces przebudowy państwa rosyjskiego z modelu państwa wyznaniowego na model państwa świeckiego, a z drugiej zamykającym pierwszą fazę procesu rewolucyjnych zmian w rosyjskich stosunkach wyznaniowych zapoczątkowanych w dniu wybuchu rewolucji bolszewickiej. W efekcie powstał system separacji wrogiej, wzorowany na wersji francuskiej⁵ o wyjątkowo antyreligijnym i antykościelnym charakterze. System ten nie da się właściwie zinterpretować bez znajomości ateistycznych elementów filozofii marksistowsko-leninowskiej stojącej na stanowisku, że religia jest zjawiskiem przemijającym i skazanym na naturalną samolikwidację i obumarcie. Uważała ona także religię za czynnik hamujący rozwój społeczno-ekonomiczny i powodujący otumanienie ludu, który zamiast budować raj na ziemi, spodziewa się lepszego świata po śmierci⁶.

Dokonując charakterystyki problemu kształtowania radzieckiego systemu rozdziału kościoła od państwa i jednocześnie spoglądając na ten problem z blisko stuletniej perspektywy, możemy wyróżnić trzy etapy budowania nowego modelu stosunków państwa z organi-

³ M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 1999, s. 91.

⁴ Sobranije zakonienij i rasporiazenij raboczego i krestianskogo prawitelstwa, 1918 r., nr 18.

⁵ J. Krukowski, *Systemy relacji między państwem a Kościołem*, w: J. Krukowski, K. Warchałowski, *Polskie prawo wyznaniowe*, Warszawa 2000, s. 29.

⁶ H. Misztal, *Systemy relacji Państwo–Kościół*, w: *Prawo wyznaniowe*, red. H. Misztal, P. Stanisław, Lublin 2003, s. 47.

zaczajami religijnymi, zwanego także w literaturze przedmiotu modelem wschodnioeuropejskim⁷.

Pierwszy etap obejmuje okres od 9 listopada 1917 do 22 stycznia 1918 r. Jest to czas od wydania pierwszego aktu normatywnego, zwiastującego rewolucyjne zmiany i nowe porządki w zakresie stosunków wyznaniowych, czyli dekretu z 9 listopada 1917 r. o ziemi⁸, do wydania dekretu o rozdziale kościoła od państwa i szkoły od kościoła. W tym okresie trwa przyjmowanie i wprowadzanie w życie fundamentalnych i charakterystycznych rozwiązań dla radzieckiego systemu rozdziału kościoła i państwa. W przeciągu niespełna trzech miesięcy uchwalono bądź wydano i wprowadzono w życie siedem aktów normatywnych zmieniających dotychczas obowiązujący system regulacji stosunków wyznaniowych w Rosji. Cechą charakterystyczną tego okresu była laicyzacja państwa oraz laicyzacja systemu prawnego przed wprowadzeniem rozdziału kościoła i państwa. Proces ten wyprzedził także uchwalenie konstytucji.

Drugi etap obejmuje czas od 23 stycznia do 10 lipca 1918 r. Jest to okres od wydania dekretu przez Radę Komisarzy Ludowych o rozdziale kościoła od państwa i szkoły od kościoła do uchwalenia konstytucji Rosyjskiej Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Radzieckiej⁹. Cechą charakterystyczną tej fazy kształtowania radzieckiego systemu rozdziału kościoła od państwa jest koncentrowanie się z jednej strony na usankcjonowaniu już wcześniej przyjętych rozwiązań i wprowadzaniu generalnych rozwiązań systemowych w jednym akcie normatywnym, który w sposób ogólny regulował charakter stosunków i relacji państwa z organizacjami religijnymi oraz wprost wyartykułował zasadę rozdziału kościoła i państwa. Z drugiej strony chodziło o stworzenie pozorów zachowania reguł demokratycznych i poszanowania hierarchiczności systemu prawnego przez zapisanie pożądaných przez bolszewików zasad relacji wyznaniowych w akcie konstytucyjnym charakteryzującym się najwyższą mocą prawną.

⁷ Tamże.

⁸ Sobranije zakonienij i rasporiazenij raboczego i krestianskiego prawitielstwa, 1917 r., nr 1.

⁹ Sobranije zakonienij i rasporiazenij raboczego i krestianskiego prawitielstwa, 1918 r., nr 51.

Ostatni, trzeci etap to okres po uchwaleniu konstytucji do wydania przez Wszechrosyjski Centralny Komitet Wykonawczy i Radę Komisarzy Ludowych postanowienia z 8 kwietnia 1929 r. o zrzeszeniach religijnych¹⁰ oraz zmiany redakcji art. 4 konstytucji RSFRR, dokonanej 18 maja 1929 r. przez XIV Zjazd Rad. W tej fazie kształtowania radzieckiego systemu rozdziału kościoła od państwa następuje uszczegółowienie i sprecyzowanie przyjętych wcześniej rozwiązań systemowych w kierunku ograniczania działalności organizacji religijnych i wypierania religii. Radziecki system prawny nabiera w tym czasie jeszcze bardziej antywyznaniowego charakteru.

W latach 1917-1929 w Związku Radzieckim stworzono kompleks norm prawnych regulujących wszystkie aspekty związane z pozycją prawną organizacji religijnych oraz wolności sumienia¹¹ zgodnie z doktryną marksistowsko-leninowską. Ustawodawstwo wyznaniowe, dające państwu nieograniczoną praktycznie władzę w sprawach religijnych, ulegało ewolucji w kierunku coraz większego zaostrzenia przepisów antyreligijnych i maksymalnego ograniczania praw w dziedzinie życia religijnego¹².

1. ETAP PRZYGOTOWAWCZY

Przedstawiając pierwszy etap kształtowania radzieckiego systemu rozdziału kościoła od państwa, należy wyjść od podkreślenia, że już w pierwszym akcie normatywnym bolszewików, najczęściej zresztą zapominanym, a przecież będącym *de facto* zwiastunem rewolucyjnych pomysłów nowej władzy w zakresie regulacji wyznaniowych,

¹⁰ Tekst postanowienia w: G. Sztrikker, *Russkaja Prawosławnaia Cerkow w sowieckoje wremia. Księga I*, s. 307-311.

¹¹ Znamienne dla radzieckiego systemu prawnego jest właśnie takie ujmowanie tej wolności jednostki, a nie np. jako wolności sumienia i religii czy też wolności sumienia i wyznania, co było już obowiązującym standardem w ówczesnych systemach prawnych demokratycznych państw europejskich (patrz np. Konstytucja RP z 17 marca 1921 r.).

¹² R. Dzwonkowski, *Kościół katolicki w ZSRR 1917-1939. Zarys historii*, Lublin 1997, s. 67.

zawarto istotne rozwiązania, tworzące podwaliny pod zbudowanie państwa świeckiego. Aktem tym był dekret z 9 listopada 1917 r. o ziemi uchwalony przez II Wszechrosyjski Zjazd Rad Delegatów Robotniczych i Żołnierskich. Na podstawie postanowień dekretu państwo przejęło na własność bez odszkodowania ziemię, lasy, stawy itp. wraz z inwentarzem żywym i martwym oraz zabudowaniami gospodarczymi, należące dotychczas do organizacji religijnych. Jednocześnie utworzono ogólnonarodowy fundusz ziemski, a przejęte nieruchomości przekazano do zarządzania powołanym komitetem ziemskim. Tym samym nowa władza świadomie uderzyła w fundamenty ekonomiczne funkcjonowania organizacji religijnych, chcąc ograniczyć ich działalność i zasięg społecznego oddziaływania.

Drugim ważnym dla regulacji problematyki wyznaniowej aktem normatywnym był dekret z 10 listopada 1917 r. o zniesieniu podziału na stany i nieuznawaniu rang, hierarchii i wszelkich przywilejów z tym związanych, wydany wspólnie przez Wszechrosyjski Centralny Komitet Wykonawczy i Radę Komisarzy Ludowych¹³. Na jego podstawie zniesiono także rangi duchowne i związane z tym prawa i przywileje, w tym np. wypłacanie przez państwo świadczeń pieniężnych osobom duchownym wszystkich leganie działających na terenie Rosji organizacji religijnych.

Trzecim istotnym aktem normatywnym był dekret Rady Komisarzy Ludowych z 11 grudnia 1917 r. o przekazaniu sprawy wychowania i wykształcenia Ludowemu Komisariatowi Oświaty¹⁴. Na podstawie postanowień dekretu państwo przejęło na własność wszystkie należące do organizacji religijnych szkoły parafialne, seminaria, szkoły misjonarskie, szkoły diecezjalne oraz inne szkoły podstawowe, średnie i wyższe wraz z ich majątkiem ruchomym i nieruchomym. Jednocześnie z dniem 1 stycznia 1918 r. zlikwidowano funkcję nauczyciela religii i – co za tym idzie – etaty oraz środki finansowe przewidziane na ich utrzymanie.

¹³ J. Szarapow, *Dekrety Smolnego*, Moskwa: Izwestija 1968, s. 150.

¹⁴ Sobranije zakonienij i rasporiazenij raboczego i krestianskiego prawitelstwa, 1917 r., nr 2.

Czwartym aktem normatywnym przebudowującym państwo wyznaniowe w państwo świeckie był wydany 16 grudnia 1917 r. przez Wszechrosyjski Centralny Komitet Wykonawczy i Radę Komisarzy Ludowych dekret o rozwiązywaniu małżeństwa¹⁵. Na podstawie rozwiązań przyjętych w dekrete ustanowiono po raz pierwszy w historii Rosji instytucję świeckiego rozwodu. Dekret skonstruowany był na podstawie generalnej zasady, zgodnie z którą w przypadku sporu między małżonkami co do rozwiązania małżeństwa organem właściwym do przeprowadzenia postępowania rozwodowego oraz orzekania w przedmiocie rozwodu był sąd. W przypadku zgody małżonków na rozwiązanie małżeństwa organem właściwym do stwierdzenia rozwodu był terenowy oddział Urzędu Stanu Cywilnego, który przy tej okazji powołano do życia.

Kolejnym, piątym aktem normatywnym, który odegrał ważną rolę w tworzeniu państwa świeckiego, był dekret z dnia 18 grudnia 1917 r. o ślubie cywilnym, dzieciach i wprowadzeniu ksiąg aktów stanu¹⁶, wydany przez Wszechrosyjski Centralny Komitet Wykonawczy oraz Radę Komisarzy Ludowych. Na mocy dekretu po raz pierwszy w historii rosyjskiego systemu prawnego wprowadzono instytucję ślubu cywilnego. Co więcej, uznano go za jedyną formę zawierania związku małżeńskiego, która wywiera skutki prawne w systemie prawnym i jest uznawana przez państwo. Na podstawie wspomnianego dekretu organizacje religijne zwolniono z obowiązku prowadzenia akt stanu cywilnego, powierzając ten obowiązek organom państwowym, a w szczególności oddziałom terenowym Urzędu Stanu Cywilnego. Przy okazji tej regulacji zniesiono dotychczas obowiązujące w systemie rosyjskiego prawa ograniczenia związane z zawieraniem związków małżeńskich, w tym w szczególności tak przecież charakterystyczne dla państw wyznaniowych ograniczenia dotyczące związków międzykonfesyjnych (mieszanych).

Szóstym aktem normatywnym było rozporządzenie Ludowego Komisariatu do Spraw Wojennych z 16 stycznia 1918 r. o likwidacji

¹⁵ Tamże.

¹⁶ Tamże.

struktur duszpasterskich w armii¹⁷. Na mocy rozporządzenia rozformowano wszystkie urzędy i instytucje oraz jednostki organizacyjne duszpasterstwa wojskowego. Kapelanów wojskowych zwolniono i pozbawiono wszelkich uprawnień. Majątek rozformowanych struktur przekazano komitetom żołnierskim.

Ostatnim aktem normatywnym tego okresu było rozporządzenie Ludowego Komisariatu Kontroli Państwowej z 20 stycznia 1918 r. o zaprzestaniu wydatkowania środków publicznych na utrzymanie świątyń, kaplic, duchowieństwa i przeprowadzanie obrzędów religijnych¹⁸. Oprócz zakazu finansowania organizacji religijnych ze strony państwa na wiernych nałożono jednocześnie obowiązek sporządzania inwentaryzacji stanu majątkowego wspólnot wyznaniowych oraz obowiązek pełnego finansowania, utrzymania i remontów obiektów sakralnych.

Ożywiona działalność normatywna organów władzy rewolucyjnej, charakteryzująca pierwszą fazę budowy radzieckiego modelu regulacji stosunków państwa z organizacjami religijnymi, uzupełniona była licznymi aktami natury ideologiczno-politycznej. Celem tego typu aktów było stworzenie podatnego klimatu i warunków politycznych do ograniczenia roli religii i organizacji religijnych w państwie i w społeczeństwie. Zaliczyć do nich należy np. uchwaloną 12 stycznia 1918 r. przez III Wszechrosyjski Zjazd Rad Robotniczych i Żołnierskich Deklarację Praw Ludu Pracującego i Wyzyskiwanego¹⁹. W deklaracji zzywano do tworzenia kontroli robotniczej także w przedsiębiorstwach należących do organizacji religijnych. Tworzenie robotniczych komitetów kontroli traktowano jako pierwszy wstępny etap procesu pełnej nacjonalizacji środków produkcji²⁰.

¹⁷ Sobranije uzakonienij i rasporiaženij raboczego i krestianskogo prawitielstwa, 1918 r., nr 1.

¹⁸ Sobranije uzakonienij i rasporiaženij raboczego i krestianskogo prawitielstwa, 1918 r., nr 2.

¹⁹ Sobranije uzakonienij i rasporiaženij raboczego i krestianskogo prawitielstwa, 1918 r., nr 15.

²⁰ Proces nacjonalizacji przedsiębiorstw należących do organizacji religijnych został zapoczątkowany 7 marca 1918 r. ogłoszeniem państwowego monopolu na świece i nacjonalizacją fabryk wytwarzających świece.

Działalność organów władzy rewolucyjnej, w tym aktywna działalność legislacyjna i polityka tworzenia faktów dokonanych, wywołała najwyższe zaniepokojenie i natychmiastową reakcję patriarchy Tichona, zwierzchnika Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego. W posłaniu do narodu z 19 stycznia 1918 r. jednoznacznie krytycznie ocenił działalność bolszewików, przytoczył przykłady popełnionych przez nich przestępstw oraz aktów prześladowania Kościoła prawosławnego. Potępienie działalności bolszewików zostało usankcjonowane obłożeniem ich klątwą²¹.

W zasadzie w ciągu trzech miesięcy prawotwórczej działalności organów władzy radzieckiej stworzone zostały niezbędne przesłanki dla przyjęcia ogólnego aktu normatywnego, ustanawiającego wprost zasadę rozdziału kościoła od państwa i wprowadzającego w życie tezy programowe partii komunistycznej dotyczące wolności sumienia oraz stosunku socjalistycznego państwa do religii i organizacji religijnych. Za taki akt powszechnie uważa się dekret Rady Komisarzy Ludowych z 23 stycznia 1918 r. o oddzieleniu kościoła od państwa i szkoły od kościoła.

2. FORMALNE WPROWADZENIE ZASADY ROZDZIAŁU

Wydanie dekretu o oddzieleniu kościoła od państwa i szkoły od kościoła zapoczątkowało drugą fazę kształtowania stosunków wyznaniowych w Związku Radzieckim. Akt ten, w którego przygotowywaniu bezpośrednio uczestniczył Lenin²², faktyczny kreator i osoba, która ponosi odpowiedzialność za totalitarną politykę wyznaniową, proklamował podstawowe pryncypia radzieckiego ustawodawstwa wyznaniowego.

Z punktu widzenia techniki legislacyjnej 13-punktowy dekret nie przedstawiał wysokiej jakości. Charakteryzuje się on zapisami mało

²¹ *Postania Patriarchy Tichona. Wyklęcie bolszewików z 19 stycznia 1918 r.*, w: G. Sztrikker, *Russkaja Prawosławnaia Cerkow w sowietskoje wremia. Księga I*, s. 110-112.

²² W. W. Kłoczko, *Zakon i religia. Ot gosudarstwiennoj religii w Rossii k swobodie sowiesti w SSSR*, Moskwa 1982, s. 140.

precyzyjnymi, a momentami nawet wręcz ogólnikowymi i lakonicznymi²³. Był tak skonstruowany, by móc dowolnie interpretować zawarte w nim rozwiązanie. Umożliwiało to w dalszej działalności legislacyjnej organów państwa swobodne uszczegóławianie i precyzowanie norm dekretowych, a także niejednorodną interpretację sformułowanych tam zasad. Dzięki temu możliwe było w przyszłości przyjmowanie takich szczegółowych rozwiązań prawnych, jakie były požądane przez realizujących politykę wyznaniową członków kierowniczych gremiów partii komunistycznej. Co więcej, umożliwiało to także nadużycia ze strony administracji państwowej. Te cechy dekretu stały się w przyszłości charakterystyczne dla całego radzieckiego ustawodawstwa wyznaniowego.

Dekret o oddzieleniu kościoła od państwa i szkoły od kościoła regulował dwie zasadnicze materie: pozycję prawną organizacji religijnych w państwie oraz normował wolność sumienia jednostki. W dekrete umocowano także trzy systemowe rozwiązania, charakterystyczne dla radzieckiego modelu normatywnej regulacji stosunków wyznaniowych. Po pierwsze, wprowadzono zasadę rozdziału kościoła od państwa i szkoły od kościoła. Po drugie, organizacje religijne pozbawiono osobowości prawnej. Po trzecie, organizacje religijne utraciły prawo własności ruchomości i nieruchomości, które stało się z mocy prawa mieniem ludowym zarządzanym przez organy państwa.

Jeżeli chodzi o zasadę rozdzielenia kościoła od państwa i szkoły od kościoła, to w dekrete doprecyzowano ją, przyjmując następujące rozwiązania szczegółowe: wprowadzono zakaz rubryk wyznaniowych oraz nakazano usunięcie pytań dotyczących wyznawanej religii lub prezentowanego światopoglądu w dokumentach urzędowych, zakazano ceremoniałów i obrzędów religijnych w działalności organów publicznych i społecznych, zlikwidowano instytucję przysięgi religijnej, wprowadzono zakaz nauczania religii w szkołach państwowych,

²³ Niektórzy przedstawiciele rosyjskiej doktryny prawnej wskazują także na sprzeczności zawarte w dekrete. Zob. np.: I. A. K u n i c y n, *Prawowej status religioznych obiedinienij w Rossii*, Moskwa 2000, s. 53.

społecznych i prywatnych²⁴ oraz zakazano jakiegokolwiek finansowania organizacji religijnych ze środków publicznych.

Druga generalna zasada dekretu, polegająca na pozbawieniu osobowości prawnej wszystkich funkcjonujących na terenie Rosji organizacji religijnych, nie była – w przeciwieństwie do pierwszej – w jakikolwiek sposób sprecyzowana i uszczegółowiona. Twórcy dekretu uznali, że nie ma takiej potrzeby.

Konsekwencją rozwiązania polegającego na pozbawieniu osobowości prawnej wszystkich wspólnot religijnych było także przyjęcie rozwiązania pozbawiającego organizacje religijne prawa własności rzeczy ruchomych i nieruchomości. Cały majątek tych organizacji w świetle dekretu stawał się własnością ludu, a więc znacjonalizowano go. Dekret przewidywał możliwość przekazywania wspólnotom religijnym (np. parafiom czy gminom wyznaniowym, ale nie organizacjom religijnym) w tzw. bezpłatne użytkowanie budynków oraz przedmiotów, które przeznaczone były jedynie dla celów kultowych. Obiekty i przedmioty niezbędne do realizacji kultu przekazywały organy administracji centralnej lub lokalnej w imieniu ludu.

Osobne miejsce w dekreście zajmowała problematyka wolności sumienia. Dekret proklamował wolność sumienia każdemu obywatelowi republiki radzieckiej. Przez wolność sumienia rozumiano wolność wyznawania dowolnej religii lub niewyznawania żadnej religii. Normy dekretu znosiły i zakazywały ustanawiania w przyszłości jakichkolwiek aktów normatywnych, w wyniku których następowaloby uprzywilejowanie lub dyskryminowanie obywateli ze względu na ich wyznanie lub awyznaniowość. Dekret zakazywał również przeprowadzania przymusowych zbiórek pieniężnych oraz nakładania kar i stosowania jakichkolwiek środków przymusu przez wspólnoty wyznaniowe wobec swoich członków. Znamiennym rozwiązaniem było także zapisanie w dekreście normy, że nikt nie może się uchylać od wykonywania obowiązków obywatelskich, powołując się na swoje obowiązki wyznaniowe i poglądy religijne.

²⁴ Dekret pozostawił obywatelom jedynie możliwość nauczania religii jako prawo prywatne, które mogło być realizowane wyłącznie poza systemem szkolnym.

Reasumując, dekret zapewnił możliwość usunięcia i wypchnięcia organizacji religijnych z systemu stosunków społecznych, a w części także z systemu stosunków obywatelsko-prawnych²⁵. Był przez to kolejnym, istotnym krokiem w budowie radzieckiego wariantu państwa świeckiego.

Wydanie przez Radę Komisarzy Ludowych dekretu o oddzieleniu kościoła od państwa i szkoły od kościoła spowodowało natychmiastową krytyczną reakcję ze strony największego kościoła funkcjonującego w Rosji – Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego. Negatywny stosunek do dekretu został wyartykułowany w dwóch aktach Świętego Soboru Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego, tj. w postanowieniu oraz posłaniu do prawosławnego narodu. W postanowieniu z 25 stycznia 1918 r. uznano dekret za akt otwartego ataku na kościół i akt prześladowania kościoła²⁶. Natomiast w posłaniu do prawosławnego narodu z 27 stycznia 1918 r. podkreślono, że dekret jest stworzony przez niechrześcijan i ateistów w celu walki z chrześcijaństwem²⁷.

Znamienne jest, że pozostałe największe kościoły i związki wyznaniowe, działające na terenie Rosji, nie podjęły żadnych zdecydowanych działań wobec dekretu, mylnie sądząc, że dotyczy on jedynie Kościoła prawosławnego. Typowym przykładem jest stanowisko Kościoła katolickiego, który początkowo przyjął dekret z pewną nadzieją, ludząc się że odnosi się on do Cerkwi, dotychczas ściśle związanej z państwem, a nie do Kościoła katolickiego, który urzędowo określany był jako wyznanie obce²⁸.

Zamknięciem drugiego okresu budowania radzieckiego systemu rozdziału kościoła od państwa było uchwalenie 10 lipca 1918 r. Konstytucji Rosyjskiej Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Radzieckiej przez V Wszechrosyjski Zjazd Rad Robotniczych i Żołnierskich.

Pierwszy radziecki akt rangi konstytucyjnej potwierdził wprowadzony pół roku wcześniej i faktycznie już realizowany w praktyce

²⁵ I. A. Kunicyn, *Prawowej status religioznych obiedinienij*, s. 50.

²⁶ Tekst posłania w: G. Sztrikker, *Russkaja Prawosławnaja Cerkow*, s. 115.

²⁷ Tamże, s. 115-116.

²⁸ R. Dzwonkowski, *Kościół katolicki w ZSRR*, s. 63-64.

rozdział kościoła od państwa i szkoły od kościoła. Ustrojodawca uzasadnił wprowadzenie systemu rozdziału koniecznością zabezpieczenia pracującym rzeczywistej wolności sumienia. W ustawie zasadniczej pojawiły się także dwa nowe elementy w regulacji problematyki wyznaniowej, które nie występowały wcześniej w systemie prawnym. Chodzi tu w szczególności o zapis w konstytucji, potwierdzający wolność propagandy religijnej i antyreligijnej dla wszystkich obywateli, oraz normę konstytucyjną, pozbawiającą czynnego i biernego prawa wyborczego zakonników, zakonnice oraz osoby duchowne wszystkich wyznań. Szczególnie ta ostatnia norma konstytucyjna, zaliczająca mnichów i mniszki oraz duchownych do kategorii tzw. liseńców, czyli osób pozbawionych praw wyborczych, wśród których znaleźli się także np. pospolic przestępcy i osoby żyjące z wyzysku, był niespotykanym ewenementem w dotychczasowych regulacjach stosunków wyznaniowych w świecie.

Pomimo wprowadzenia nowych elementów do normatywnej regulacji stosunków wyznaniowych w państwie radzieckim, generalnie rzecz ujmując, należy zauważyć, że ustawa zasadnicza z 10 lipca 1918 r. w zasadzie usankcjonowała przyjęte wcześniej w prawodawstwie rewolucyjnym i wprowadzone w życie rozwiązania. Uchwalenie konstytucji RSFRR zamyka drugi etap kształtowania radzieckiego systemu rozdziału kościoła od państwa.

3. ZAOSTRZANIE ANTYRELIGIJNEGO CHARAKTERU PRAWA RADZIECKIEGO

Ostatni etap budowania radzieckiego państwa świeckiego, który – przypomnijmy – obejmuje okres po uchwaleniu konstytucji do wydania przez Prezydium Wszechrosyjskiego Centralnego Komitetu Wykonawczego postanowienia z 8 kwietnia 1929 r. o zreszeniach religijnych i nowelizacji brzmienia artykułu wyznaniowego konstytucji RSFRR, sprowadzał się do precyzowania i uszczegółowienia przyjętych wcześniej rozwiązań systemowych i nadawaniu im jak najbardziej antyreligijnego oblicza. Wiodącym rodzajem wydawanych aktów normatywnych były rozporządzenia i instrukcje.

Zasadniczym aktem normatywnym tego okresu była instrukcja Ludowego Komisarjatu Sprawiedliwości z 24 sierpnia 1918 r. o porządku wprowadzania w życie dekretu o rozdziale kościoła od państwa i szkoły od kościoła²⁹. Z jednej strony akt ten zapewniał jednolite działanie organów administracji państwowej, z drugiej zaś gwarantował skuteczną realizację zamierzonej przez państwo polityki wyznaniowej i zrealizowanie zakładanych celów, a jednym z podstawowych celów państwa radzieckiego była głęboka ingerencja państwa w działalność organizacji religijnych oraz totalna kontrola i nadzór państwa nad ich działalnością. Było to w wyraźny sposób sprzeczne z literalną wykładnią zasady rozdziału kościoła od państwa i jej istotą.

Instrukcja sprecyzowała zasięg podmiotowy dekretu, stanowiąc, że obejmuje on wszystkie kościoły, wyznania, stowarzyszenia religijne i inne wspólnoty, skupiające wyznawców tej samej religii. Jednocześnie proklamowano likwidację wszystkich organizacji charytatywnych i oświatowych, które wydają lub wydawały jakiekolwiek środki finansowe na cele religijne. Potwierdzała przy tym brak osobowości prawnej organizacji religijnych.

Największe znaczenie instrukcji polegało na przyjęciu bardzo charakterystycznego dla modelu radzieckiego minimalnego limitu grupy osób, które mogły występować do władz o przekazanie w użytkowanie rzeczy ruchomych i nieruchomości potrzebnych do sprawowania kultu. Zgodnie z instrukcją lokalne rady robotnicze i chłopskie otrzymały prawo samodzielnego określenia minimalnego składu grupy wiernych, której mógł być przekazany majątek, przy czym nie mogło to być mniej niż 20 obywateli republiki. Osoby przyjmujące będący własnością ludu majątek, służący do kultu, ponosiły odpowiedzialność za powierzone mienie i zostały zobowiązane do usunięcia i naprawienia wszystkich uszkodzeń, strat i ubytków na zasadach solidarności. W przeciwnym razie podlegały surowej odpowiedzialności karnej przewidzianej dla ochrony ludowego mienia.

²⁹ Izwiestija Wsiechrosijskiego Centralnego Ispołnitelnogo Komiteta, 1918 r., nr 186.

Osoby wchodzące w skład tzw. dwadecatek miały prawo zawierania umów, np. w celu najęcia osoby duchownej, nabywania drobnych przedmiotów i rzeczy potrzebnych do sprawowania kultu i realizacji swoich obowiązków religijnych. W tym celu osoby te mogły dokonywać dobrowolnych zbiórek.

W instrukcji znalazł się także obowiązek niezwłocznego przekazania radom wszelkiego mienia niezwiązanego z kultem, które znajdowało się jeszcze w użytkowaniu organizacji religijnych. Przekazanie następowało po przeprowadzeniu inwentaryzacji i sporządzeniu w trzech egzemplarzach protokołu z inwentaryzacji. Warto podkreślić jest fakt, że w instrukcji dopuszczano możliwość budowania przez wiernych nowych świątyń, które także – jako majątek ludowy – były przekazywane grupom wiernych na wcześniej przedstawionych zasadach. Ponadto zobowiązano duchownych do niezwłocznego przekazania właściwym miejscowo radom robotniczym i chłopskim wszystkich ksiąg metrykalnych z wszystkich świątyń wszystkich wyznań znajdujących się na terenie funkcjonowania danej rady.

Wreszcie w instrukcji umieszczono cały szereg zakazów. Zaliczyć do nich należy zakaz nauczania jakiegokolwiek religii w jakiegokolwiek szkole i sprawowania obrzędów religijnych w pomieszczeniach publicznych oraz zakaz umieszczania w pomieszczeniach publicznych religijnych symboli, np. ikon, obrazów, rzeźb itp.

Do grupy aktów normatywnych – wydanych jako konsekwencja przyjęcia zasady rozdziału kościoła od państwa – należy zaliczyć przede wszystkim dekret Rady Komisarzy Ludowych z 7 grudnia 1918 r. o cmentarzach, krematoriach i grobach³⁰. Na jego podstawie wszystkie miejsca pochówku oraz urządzenia i obiekty z nimi związane zostały skonfiskowane przez państwo i przekazane pod kontrolę lokalnych rad robotniczych i żołnierskich. W dekreście gwarantowano krewnym i bliskim osoby zmarłej prawo do realizacji obrzędów pogrzebowych, jednak tylko w świątyni i w miejscu pochówku. To uprawnienie jednostki było realizowane na własny koszt osoby za-

³⁰ Sobranije zakonienij i rasporiazenij raboczego i krestianskogo prawitelstwa, 1918 r., nr 63.

interesowanej po uprzednim przedstawieniu osobie duchownej zaświadczenia dokumentującego fakt śmierci, wydanego przez oddział terenowy Urzędu Stanu Cywilnego.

Kolejnym aktem, który uszczegóławiał wprowadzony w warunkach rosyjskich wariant stosunków państwa z organizacjami religijnymi, była instrukcja Ludowego Komisariatu Sprawiedliwości z 25 sierpnia 1920 r. o likwidacji relikwii³¹. Na jej podstawie, kierując się „potrzebami i wolą mas pracujących, które domagają się zaprzestania kultu martwych ciał”, upoważniono organy administracji państwowej do otwierania miejsc pochówku i – w zależności od sytuacji – albo likwidacji relikwii (instrukcja zalecała palenie jako najskuteczniejszy sposób likwidacji relikwii), albo przekazanie ich do muzeów ateizmu. Zalecano w tym celu organizowanie zebrań, manifestacji i mityngów, na których zwykłą większością głosów wszystkich zebranych ludzi (a nie tylko wiernych) zdecydowano o likwidacji relikwii i przy okazji o zamykaniu świątyń i innych obiektów kultu. Chodziło oczywiście o jak największe nagłośnienie zdarzenia i wykorzystanie go propagandowo.

Bardzo istotnym elementem w realizacji komunistycznej koncepcji stosunków wyznaniowych było przejmowanie od organizacji wyznaniowych wszelkich wartościowych przedmiotów z metali kolorowych i kamieni szlachetnych. Podstawę prawną do przeprowadzenia tej operacji stanowił dekret Wszechrosyjskiego Centralnego Komitetu Wykonawczego z 23 lutego 1922 r. o porządku wycofania kościelnych wartości znajdujących się w posiadaniu grup wiernych³².

Na podstawie postanowień dekretu rady terenowe zostały zobowiązane w ciągu miesiąca od wejścia w życie dekretu do przejścia od wszystkich wspólnot wyznaniowych przedmiotów ze złota, platyny, srebra i kamieni szlachetnych. Przejęciu podlegały wszystkie przedmioty, których brak w sposób zasadniczy nie uniemożliwiał kultu. Akt przejścia odbywał się w formie pisemnej. Zabrane przed-

³¹ Sobranije zakonienij i rasporiazenij raboczego i krestianskiego prawitielstwa, 1920 r., nr 73.

³² Sobranije zakonienij i rasporiazenij raboczego i krestianskiego prawitielstwa, 1922 r., nr 19.

mioty były przekazywane Ludowemu Komisariatowi Finansów ze specjalnym przeznaczeniem na fundusz Centralnej Komisji Pomocy Głodującym.

Przy realizacji przepisów dekretu z 23 lutego 1922 r. bardzo często dochodziło do incydentów, starć i używania siły przez władze, które faktycznie w dowolny sposób interpretowały unormowania dotyczące przedmiotów, których brak w sposób zasadniczy nie unieвозмоżliwiał kultu. Odpowiedzialność za taki stan rzeczy spadał – zdaniem władz – na osoby duchowne. Według organizacji wyznaniowych pełną odpowiedzialność ponosiły jednak władze, które chciały stworzyć kolejne pole do konfliktów. Wniosek taki wysnuć można na podstawie lektury posłania i oświadczenia patriarchy Tichona z 28 lutego 1922 r. o pomocy głodującym i o przekazaniu kościelnych wartości³³ oraz po lekturze ściśle tajnego listu Lenina do członków Biura Politycznego Wszechrosyjskiej Komunistycznej Partii (bolszewików) z 19 marca 1922 r.³⁴

Następnym aktem normatywnym była instrukcja Ludowego Komisariatu Sprawiedliwości i Ludowego Komisariatu Spraw Wewnętrznych z 15 kwietnia 1923 r. o porządku rejestracji wspólnot religijnych i wydawania pozwoleń na zwoływanie zjazdów takich wspólnot³⁵. Na mocy instrukcji wszystkie dotychczas istniejące wspólnoty wyznaniowe, przez które rozumiano parafie, gminy oraz inne podstawowe jednostki organizacyjne organizacji religijnych, z mocy prawa przestały istnieć i podlegały obowiązkowi ponownej rejestracji. Ponowna rejestracja wymagała złożenia wniosku podpisanego przez co najmniej 50 wiernych posiadających pełną zdolność do czynności prawnych oraz przedstawienie licznych dokumentów. Przyjęte rozwiązanie faktycznie utrudniło ponowną rejestrację wielu wcześniej istniejącym jednostkom organizacyjnym organizacji religijnych. Brak jednak szczegółowych danych dotyczących skali tego zjawiska.

³³ Tekst opublikowały władze w: Izwiestija Wsiechrosijskiego Centralnego Ispołnitelnogo Komitieta, 1922 r.,

³⁴ List ujrzał światło dzienne po upadku systemu komunistycznego i został opublikowany w: G. S z t r i k k e r, *Russkaja Prawosławnaia Cerkow*, s. 153.

³⁵ Sobranije uzakonienij i rasporiazenij raboczego i krestianskiego prawitielstwa, 1923 r., nr 37.

Ostatnim ważnym aktem normatywnym kończącym etap trzeci, a w zasadzie kończącym w ogóle kształtowanie podstawowych rozwiązań radzieckiego modelu rozdziału kościoła od państwa, było wydane przez Wszechrosyjski Centralny Komitet Wykonawczy i Radę Komisarzy Ludowych postanowienie z 8 kwietnia 1929 r. o zrzeszeniach religijnych. W postanowieniu normodawca radziecki wyróżnił dwa rodzaje zrzeszeń religijnych, tj. towarzystwa religijne i grupy wierzących.

Przez towarzystwo religijne rozumiano zrzeszenie 20 osób wierzących tego samego wyznania, pełnoletnich obywateli ZSRR, którzy zrzeszyli się wyłącznie w celu realizacji swoich potrzeb religijnych. Natomiast grupa wierzących to zrzeszenie mniejszej niż 20 osób grupy wierzących tego samego wyznania, pełnoletnich obywateli ZSRR, którzy zrzeszyli się wyłącznie w celu realizacji swoich potrzeb religijnych. Oba rodzaje zrzeszeń religijnych nie posiadały osobowości prawnej i mogły przystąpić do wykonywania swoich funkcji tylko po rejestracji, której dokonywał właściwy miejscowo ze względu na siedzibę zrzeszenia komitet wykonawczy rady³⁶.

Postanowienie zakazywało zrzeszeniom religijnym: sprawowania obrzędów religijnych w budynkach i miejscach publicznych³⁷, wprowadzania i umiejscawiania symboli religijnych w miejscach publicznych, nauczania religii³⁸, tworzenia kas wzajemnej pomocy, przymusowych zbiorów, zakładania i prowadzenia przedsiębiorstw usługowych i produkcyjnych, korzystania z majątku zbędnego do sprawowania kultu, udzielania pomocy materialnej swoim członkom, organizowania zebrań w innych celach niż religijnych, grup kształcenia,

³⁶ Organ rejestrujący otrzymał prawo do usuwania członków organów wykonawczych zrzeszeń religijnych.

³⁷ Wyjątek dotyczył cmentarzy, krematoriów oraz ciężko chorych przebywających w szpitalach pod warunkiem wygospodarowania w tych ostatnich specjalnie izolowanego pomieszczenia. W praktyce takich pomieszczeń nie wydzielano. Oficjalnie przedstawianym powodem był brak miejsca.

³⁸ W postanowieniu znalazł się charakterystyczny zapis dopuszczający za specjalną zgodą NKWD teoretyczną możliwość organizowania specjalnych kursów teologicznych. Oczywiście, w praktyce był to zapis jedynie iluzoryczny, być może o prowokacyjnym charakterze.

wycieczek, obozów i kolonii, kółek zainteresowań, bibliotek, czytelni, oddziałów terenowych oraz prowadzenia działalności poza swoim terenem itp.³⁹

Zrzeszenia religijne otrzymały prawo występowania do rejonowych komitetów wykonawczych z wnioskiem o przekazanie w bezpłatne użytkowanie mienia ludowego w celu zaspokojenia potrzeb religijnych swoich członków, sprawowania obrzędów religijnych oraz prawo do organizowania zjazdów religijnych⁴⁰.

Symbolicznym zakończeniem trzeciego etapu kształtowania radzieckiego systemu rozdziału kościoła od państwa, jednak oczywiście daleko wykraczającym poza tylko ten symboliczny wymiar, była dokonana przez XIV Zjazd Rad nowa redakcja art. 4 konstytucji RSFRR z 1918 r. Jej istota polegała na tym, że usunięto sformułowanie o wolności propagandy religijnej, zastępując je słowami o wolności wierzeń religijnych. Nowelizację uzasadniano rzekomym wykorzystywaniem prawa do agitacji religijnej przez organizacje religijne w celach antyradzieckich i antyrewolucyjnych. Pozostawiono natomiast zapis o wolności agitacji antyreligijnej.

Reasumując charakterystykę regulacji normatywnej odnoszącej się do zrzeszeń religijnych, należy podkreślić wyjątkowo wąsko zakreślony zakres uprawnień zrzeszeń religijnych i szeroko zakreślony zakres zakazów. Jeżeli do tego dodamy liczne środki nadzoru, to wyraźnie jest widoczny niewielki zakres wolności religijnej w systemie radzieckim.

Charakterystyka radzieckiego systemu rozdziału kościoła od państwa nie byłaby pełna bez przedstawienia organów, w zakresie których kompetencji było kontrolowanie i nadzorowanie organizacji religijnych oraz prowadzenie lub – co najmniej – wpływanie na politykę wyznaniową. Organy te można podzielić na organy polityczno-partyjne i organy państwowe. Do grupy organów polityczno-partyjnych zaliczyć należy Wszechrosyjską Komunistyczną Partię (bolszewików), Związek Wojujących Bezbożników oraz Instytut Filozofii

³⁹ W budynkach przeznaczonych do kultu mogły znajdować się tylko książki konieczne do odprawiania nabożeństw i rytuałów.

⁴⁰ Na podstawie specjalnej zgody organów NKWD.

Akademii Komunistycznej. Natomiast w skład grupy organów administracji państwowej wchodziły: organy bezpieczeństwa – Wszechrosyjska Komisja Nadzwyczajna do Walki z Sabotażem i Kontrrewolucją (WCzK), Główny Zarząd Polityczny (GPU) oraz Ludowy Komisarjat Spraw Wewnętrznych (NKWD); organy administracji wyznaniowej – Urząd Likwidacji Instytucji Religijnych i Stała Komisja do spraw Kultów Religijnych przy Prezydium Wszechrosyjskiego Centralnego Komitetu Wykonawczego wraz z jednostkami organizacyjnymi w terenie oraz organy prokuratury. Wszystkie te organy składały się z członków partii komunistycznej o marksistowsko-leninowskim charakterze, która programowo zakładała likwidację religii wszelkimi dostępnymi metodami, z siłowymi włącznie.

PODSUMOWANIE

Kończąc analizę podjętego tematu, należy podkreślić, że w rezultacie aktywnej działalności legislacyjnej organów władzy rewolucyjnej – pomimo licznych oporów i zdecydowanych protestów – w zasadzie w ciągu trzech miesięcy w normatywnym sensie przekształcono olbrzymie pod względem ludnościowym i terytorialnym państwo wyznaniowe, jakim była dotychczas Rosja, w państwo świeckie, charakteryzujące się przy tym nie tylko indyferentnym, ale nawet wrogim i wojującym stosunkiem do wszelkich wyznań i organizacji religijnych. Niewątpliwie z punktu widzenia historycznego procesu kształtowania się różnorodnych modeli relacji państwa ze związkami wyznaniowymi jest to swoisty ewenement.

Wprowadzony rozdział kościoła i państwa przestał pełnić funkcję gwaranta wolności sumienia i wyznania, gdyż państwo odrzuciło zasadę neutralności religijno-światopoglądowej, co doprowadziło do politycznej (i nie tylko) dyskryminacji ludzi wierzących⁴¹. W efekcie państwo radzieckie było państwem wyznaniowym *à rebours*, gdyż

⁴¹ M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 2003², s. 31.

w miejsce religii wprowadziło oficjalną ideologię ateistyczną⁴². Było to po części skutkiem zaliczenia wolności religijnej do praw obywatelskich, a więc koncesjonowanych przez państwo, a nie opartych na godności ludzkiej⁴³.

Ukształtowany w latach 1917-1929 system rozdziału kościoła od państwa przetrwał praktycznie bez większych zmian do rozwiązania Związku Radzieckiego w dniu 26 grudnia 1991 r. System ten umożliwił prześladowanie i represjonowanie milionów ludzi wierzących, członków różnych kościołów i związków wyznaniowych, stanowiąc jednocześnie podstawę do eksportu radzieckich rozwiązań wyznaniowych po 1945 r. do państw realizujących radziecki model państwa socjalistycznego, czyli na obszar Europy Środkowo-Wschodniej oraz Południowej, a także do Afryki i Azji.

⁴² J. Krukowski, *System relacji między państwem a Kościołem*, s. 91.

⁴³ H. Misztal, *Systemy relacji Państwo-Kościół*, w: *Prawo wyznaniowe*, red. H. Misztal, Lublin 2000, s. 48.